

ВНИМАНИЕ И ГОВОР

Галя Данчева

Необходимо условие за формиране на езикова компетентност е активното внимание към речта и в частност към нейните фонетични характеристики. Първооснова на говорния процес е добре развитият слух. "Говорът е звукова проява – определя Е. Сотирова, – а слухът е онова сетиво, чрез което възприемаме звуковите явления." (8, 33). Затова е наложителна работа за активизиране на целенасочената перцепция на звуковете. Още повече поради популярното мнение, че "безусловно правилно (в обикновени условия) ние произнасяме само тези звукове, които можем да чуваме" (1, 8).

В методическата ни литература, както и в практиката на масовите ни училища, този въпрос се разглежда основно с оглед ограмотяването на децата. Разработван е проблемът за развитието на фонематичния слух във връзка с необходимостта от "създаване на обобщена представа за зву-

ковия строеж на думите" (11). Ст. Здравкова определя звуковия анализ като "надеждна сензорна основа за овладяване на началната грамотност" (4, 163). Но и формирането на способност за фонетичен анализ като етап в изграждането на езикова култура може да се подобри, ако се предхожда от развитие на сензорните способности, ако е активизирана дейността на слуховите анализатори.

Качествата на вниманието към речта биха се усъвършенствали, ако се организират специални упражнения. Чрез система от продуктивни дейности, в които е оптимално съотношението между рационално и емоционално, може да се подобрят сензорните способности и да се създаде усет към фонетичния строеж на езика.

Във връзка с това изследването предлага апробиран дидактически модел за активизиране на слуховото и речевото внимание на децата.

Ефективността на представените упражнения е проверена в продължителна експериментална работа основно с ученици от начална училищна възраст от В. Търново, Плевен, Варна, Габрово. Дейностите за усъвършенстване на перцептивните умения са включени както в часовете по български език и литература, така и в други часове, в извънурочната и извънкласна работа, в заниманията във факултативи, кръжоци и състави по словесно-изпълнителско и театрално изкуство и т.н.

Упражненията са систематизирани в три направления:

1. За активизиране на **слуховото внимание** (пригодността да се чуват и различават звуците и шумовете от заобикалящата среда)

2. За подобряване на **речевия слух** (способността да се открива индивидуалността на човешкия глас, както и да се откликва адекватно на смисъла на словото)

3. За формиране на **фонематичен слух** (умението да се разграничават звуковете като сегментни речеви единици).

Работата започва с активизирането на **слуховото внимание и памет към широк спектър неречеви звуци и шумове**. В началото това става чрез упражнения за разпознаване на шумовете и звуците в обкръжаващата среда.

“КАКВО ЧУВАМ” – Затворете очи. Вслушайте се – какво става зад прозореца на класната стая? А зад

вратата – в коридора? Разкажете какво чухте.

“КЪДЕ ЗВЪНИ ЗВЪНЧЕТО” – детето със завързани очи посочва откъде идва звънът, определя кой от участниците в играта е разклатил камбанката.

“КЪДЕ Е ЧАСОВНИКЪТ” – учениците скриват в класната стая будилник, запазват пълна тишина, а водещият открива часовника по тиктакането.

“РАЗПОЗНАЙ ПО ЗВУКА” – без да гледа, ученикът разпознава по шума предметите, пуснати върху масата или на пода – молив, чанта, тетрадка, стотинка, кламер...

“КАЖИ КАКВО ЗВУЧИ” – различават се звуците, които издават музикални инструменти или звучащи предмети, скрити зад преграда или параван.

“КАКВО НАПРАВИХ” – след като със затворени очи са се вслушали в шумовете, съпровождащи действията на учителката, децата разказват: “Вие станяхте от стола зад катедрата, отидохте до вратата, отворихте я, погледнахте кой минава по коридора, затворихте, взехте от шкафчето тебешир, затворихте шкафа, написахте нещо на черната дъска, оставихте тебешира...”

“КАКВО ПРАВЯТ ДВАМАТА” – двама ученици предварително са уточнили действията си, участниците в играта слушат с глави, отпуснати върху ръцете, а после уточняват: “Първо единият чукаше с чук – си-

гурно поправяше разкования стол. После другият влезе, каза “Здравей!” (по гласа познахме, че беше Стефан), а първият изохка – сигурно се разсея, когато се обърна към вратата и удари пръста си с чука. Стефан му подаде стол, първият седна и продължи да стене...”

“ШУМ ОТ КАСЕТОФОНА” – разпознават записаните на касетофон звуци и шумове – птича песен, дъжд, буря, камиони, трамвай, огън, картучна стрелба, скандирания на футболен мач и т.н.

“СЛЯПА БАБА” – водещият със завързани очи открива и различава преминаващите деца по шума на стъпките им или по звукоподражанията им (лаене, кудкудякане, мяукане и т.н.).

“ТИХО-СИЛНО” (тази игра прилича на познатата “Студено-горещо”) – скритият от групата предмет бива открит, като мястото му се подсказва от участниците с по-силно звучене на барабанче, дайре, свирка или със засилване на ръкопляскането, когато детето-водещ го приближи.

Тихото или силно звучене на същите инструменти е и сигнал за леко стъпване на пръсти или за маршируване с цяло ходило.

В извънручната природолюбителска дейност учениците организират игра, в която “продавачът” предлага на “купувачите” да разпознаят семената или продуктите по шума,

който издават при разклащане на кутийката.

В посочените игри децата се учат да определят характера на звука или шума – кой го издава, каква е посоката, от която той идва, каква е силата или височината му, учат се да сравняват звукови явления.

Активизирането на слуховото възприятие, натрупването на слухови представи, е основа за създаването на усет за звуковата, музикална страна на словото.

По-нататък децата се учат да различават човешките гласове според индивидуалните им характеристики – по тяхната сила, височина, тембър.

“КОЙ СЪМ АЗ” – водещият трябва да разпознае участниците в играта по една дума или фраза, произнесена зад гърба му. (Тази фраза би могла да бъде “Мяу, мяу, котенце, познай кой съм аз!” – както в някои стари фолклорни игри или пък само “Познай кой съм аз!”) Задачата се усложнява, когато децата изменят гласовете си. Или пък когато изговорят реплика на литературен герой, фраза от познато литературно произведение.

“ДОБЪР ДЕН!” – и това могат да бъдат думите, с които всяко дете се обръща към водещия, обърнат с гръб към групата: “Добър ден, Иво!”, а водещият отвърща, като назовава името на детето, което го е поздравило: “Добър ден, Стефчо!”

“ТЕЛЕФОН” – по “телефонната” верига (всъщност от дете на дете) се предава шепнешком дума или фраза, която трябва да стигне до последния участник без да бъде променена.

Подобни дейности изострят вниманието към индивидуалните гласово-артикуляционни характеристики.

Активното и внимателно възприемане на речта може да се проявява и тренира в подвижните игри. Например в “УЛАВЯЙ ШЕПОТА” учениците изпълняват командите на водещия, подадени шепнешком, като отговарят с изискваното движение или действие.

Особена дидактическа стойност имат игрите, в които трябва да се **откликне бързо и адекватно на смисъла на чутата дума**. При играта “ЛЕТИ, ЛЕТИ...” водещият провокира учениците с изречения, които може да са логически и семантично правилни (“Лети, лети самолет”, “Лети, лети орел”) или пък алогични (“Лети, лети комин”). Когато назованите птици, насекоми или предмети наистина летят, децата разтварят ръце и имитират летене. Когато изречението е смислово неточно, децата не “летят”. Аналогична е играта с глаголите “скача, върви, ям, пия...”

“ПТИЦА ИЛИ ЖИВОТНО” – това трябва да осмислят децата, докато слушат учителя – той извиква названията на някаква птица (тогава децата скачат и размахват ръце като

криле) или на конкретно животно (при това участниците в играта клякат и застават на четири крака).

Играта “ВЕЛИКАНИ И ДЖУ-ДЖЕТА” също тренира и проверява вниманието към речта чрез изискване на съответния отговор – движението. Когато водещият даде заповед “Великани!”, децата крачат изправени на пръсти. При сигнал “Джуджета!” продължават движението клекнали.

Подобна е логиката на играта “ДЕН И НОЩ”. Учителят оповестява “Ден!” и децата играят, тичат, защото през деня е време за това. Когато настъпи “нощ”, замръзват в една поза.

Играта “ДЪРЖАВИ” изисква индивидуална двигателна реакция. Всяко дете е избрало за себе си име на държава. Участниците са наредени с лице към кръг с неголям диаметър. Когато водещият извика името на една държава, детето, носещо това име, скача в кръга и извиква бързо: “Стой на място – едно, две, три!” Останалите тичат настрани и в края на командата застават на място. “Държавата”, която детето от кръга стигне с три крачки и я “превземе”, отпада от състезанието.

При играта “ГЪРНЕНЦЕ” децата хващат търкулнатото към тях “гърне” (топката), когато то е отправено с думата “студено” и не го докосват, когато то е “горещо”.

В час по математика учителят се уговаря с децата, че ще брои и

щом произнесе определено число, например 4, ще пляска с ръце – това трябва да направят и останалите. След като известно време участниците броят и пляскаят заедно, учителят започва да “греша” – заблуждава учениците, като доближава ръцете си при друго число. Децата, които се подведат, изгарят. Във варианта на играта “НЯМА ДА СГРЕЩА” детето брои и замества уговореното число с фразата: “Няма да сгреша!”

“ЗАПОМНИ” е не само упражнение за речево внимание, но и тест за проверка на обема му. Пред учениците се съобщават няколко думи, които трябва да бъдат повторени в същата последователност. В процеса на работа може да се започне от три думи и да се продължи до безпогрешното повтаряне на седемосем.

Играта “ЗАПОЗНАВАНЕ” налага внимание към думата – собствено име като означение на обекта – лице. Тя помага на децата от първи клас или на непознатите в група бързо да запомнят имената си. Един от участниците в играта държи топка (може и от хартия). Подхвърля я на дете от класа, като съобщава името си. Този, който хваща топката, казва своето име, преди да я подхвърли на другото. По-късно правилата се изменят. Хвърлящият назовава по име този, на когото подава топката.

Изострянето на вниманието към речта съдейства за установяването на по-силна и по-действена връзка в ця-

лостния процес на словесното общуване.

Не би могло да се направи пълен подробен преглед на разнообразните дейности, свързани с развитието на **фонематичния слух** на учениците от началните класове. Те са пряко свързани както с усвояването на техниката на четене, така и с осъзнаването на езиковата структура. Ст. Здравкова разглежда обстойно и задълбочено звуковия анализ като “основното методическо средство, чрез което се осъществява запознаването с всеки нов звук и се подготвя въвеждането на буквата, а също и чрез което се осигурява ориентирането на децата в звуковата форма и се предвижда фонематичното им развитие...” (4, 163). Освен като подготовка за кодиране и декодиране на речта, работата върху фонематичния слух има значение за подобряване на говорната дейност, тъй като усетът към най-малките значещи единици на речта – фонемите, изпълнява контролна и регулираща роля. Грешките ни се коригират благодарение на слуха. Слухът е контролър и координатор на акустичната характерност на речевите звукове, а индиректно – и на артикулационните движения. Подготовката за развитие на способността да се различават отделните звукове в процеса на речта, т. е. за усъвършенстване на фонематичния слух, е необходима преди всичко като етап в работата с първокласниците за усвояване на четивната техника. Изг-

раждането на умение да се кодират графично звуковете и да се декодират буквените обозначения, е предшествано от упражнения за разграничаване на фонемите, за определяне на мястото им в думата, на тяхната последователност и количество, както и за осъзнаване на смислоразличителната им роля. След първи клас този тип упражнения остават като средство за по-задълбочено практическо овладяване на звуковата система на езика, за осъзнаване на връзката между звука като сигнал и семантичната информация, която той носи в речта.

Прилагат се различни форми на **анализ на фонематичния строеж на думата**. Ст. Здравкова предлага похвати за осъществяването на звуков анализ, като типологизира упражненията в следните направления: “1. Пренамиране на новия звук в думи и определяне на приблизителното му място”; “2. Пълен звуков анализ на думите в материализиран план”; “3. Пълен звуков анализ на думите във външноречев и умствен план” (4, 163 – 170).

Децата изграждат разнообразни **модели** на звуковия и сричковия състав на лексикалните единици и на строежа на изречението. Моделите са графични (с квадратчета или схема), интонационни, с картончета или с жетони. Резултатен е и обратният път – по даден от учителя модел на звуковия състав на дума учениците посочват примери, отговарящи на

представената структура. Задачите с моделиране на звуковия състав могат да имат и по-занимателен характер, например: “Напишете думата пшеница в четири квадратчета (отговор

ж	и	т	о
---	---	---	---

) или “Можете ли да напишете петел в три квадратчета?” (отговор

п	е	л
---	---	---

).

В играта “ТЕЛЕГРАФ” се подава звуков модел – учителят съобщава: “Ще предам по телеграфа информация – всяко почукване по телеграфа означава един звук. Вие ще приемете телеграмата – разчетете я – какво означават сигналите”. Учителят почуква три пъти, а децата “отгатват” кодираната дума – *нос, кон, ухо, ден, поп, път, дом, ела, бор, боб, око...* докато учителят реши, че вече са “познали”.

Полезни са игрите и занимателните задачи, които способстват за развитие на бързината, подвижността и избирателната насоченост на вниманието и същевременно формират интерес към звука и ролята му в речта.

Задачата може да бъде поставена елементарно – да се измислят повече думи, които съдържат определен звук, започват или завършват с него. Но по-занимателни са “**ВЕРИЖКИТЕ**” в техните различни варианти. Всяко дете по реда си се включва с нова дума, която започва например с последния звук на предходната или с последната ѝ сричка, или с първия звук, или с първата сричка (като думите не бива да се повтарят).

“ИМА ИЛИ НЯМА” е играта, в която учителят произнася думи, а учениците плясват с ръце или вдигат жетон, ако открият в тях звука, даден в предварителното условие. Близко по задачите си е състезанието, в което трябва да се забележат в стаята (или съответно в заобикалящата среда) максимален брой предмети, в названието на които има определена фонема. Сюжетно-ролев вариант е играта “МАГАЗИН”, в която купувачите могат да поискат от продавача само покупки, в названието на които има изучавания звук.

Анализът на лексеми и фонеме, подборът им, може да стане и в съчетание с движение – в подвижни игри. При състезанието “КОЙ ЩЕ СТИГНЕ ПРЪВ” участниците правят по една крачка към финала при всеки назован предмет, започващ с даден звук. Голяма съсредоточеност се изисква, когато ненадейно трябва да се включи с нова дума, отговаряща на предварително поставените фонетични условия, този ученик, към когото е подхвърлена топка. Така се тренира бързината на реакциите.

Всеки ученик е определена буква на “ПИШЕЩАТА МАШИНА” и при бавното диктуване на текст плясва с ръце, щом чуе своя звук.

Може да си позволим и “дискриминирания” “ПАТЕШКИ ЕЗИК”, в който между сричките се вмъкват други, например “не” или “на”: “Пехай-не-де не-да не-иг-не-ра-не-ем!”

Същевременно се осъзнава и смислоразличителната функция на звука – при упражненията и игрите със заменяне, разместване и добавяне на фонетични единици. Задачите, предложени от учителя, са например следните:

“Прибави нов звук, образувай нова дума” – от думата *есен* учениците получават *тесен, лесен, песен, бесен, десен, Ресен...*

“Един звук промени, друга дума получи”. Може да се замени само началният звук и така думата *лайка* се изменя във *вайка, гайка, зайка, майка, Райка, хайка, чайка, шайка*. Заменя се и някой от звуковете на едносричните *сом, жал, род, рев, лък, мак, дол, лед* – така при смяната на един звук от думата *сом* учениците образуват *сол, сос, дом, том, Ком, сам, ром, Лом, съм, сок* и т.н., от думата *лед* след преобразуването образуват *мед, лек, луд, лев, ред* и др. В думи като *век, лък, ток, бук, вир, пак, чул, мел, тел, бил*, променят само гласните. Възможни са най-различни варианти.

“Добави към сричката друга сричка и образувай дума” – *ма-ма, ма-са, Ма-ра, Ма-ша, ма-за, ма-жа, ма-мя, ма-хам, ма-ца, ма-як...*

В “ДУМИТЕ-ВЪРТЕЛЕЖКИ” се разместват сричките (*сако – ко-са, рало – Лора*), звуковете (*лост – стол*), четат се отзад-напред (*сам – мас, Рим – мир, роб – бор, кос – сок, сол – лос, вир – риф, Ина – Ани, Олег – Гело, яд – дай*). “Вър-

тележки” са и словосъчетания или изречения – “Бял хляб”, “Алена фанела”, “Дебел лебед”, “Велев е поп.”, “Кирил е лирик.”, “Нота ла дала тон”, “Жив поп виж.”, “Аз обичам мач и боза.” и др. под.

Учениците анализират как се променя значението на думите, когато дори само един звук в тях се подменя или сменя мястото си. Така стават по-взискателни към звуковия строеж.

Наред с формирането на навици за фонематичен анализ, грижата е и за **оценяването на артикуляционната точност**:

– чрез слушането на касетофонни и грамофонни записи на актьорски изпълнения на изучавани и неизучавани литературни творби;

– разговори за речта в театралните, телевизионните и куклено-театралните спектакли;

– обръщане на внимание върху речта на говорителите от телевизията и радиото като еталон за подражание;

– запис на касетофон на отговори, разкази или изпълнения на произведения от учениците, прослушване и откриване на изговорните грешки;

– насочване на вниманието към изговорните и правоговорните пропуски на заобикалящите, записване в специална “Тетрадка за грешки в говора” на неправилно изговаряни думи и изречения, чути през междучастието, на улицата, вкъщи, на село, по

радиото или телевизията, обсъждане на забелязаните пропуски.

Богати възможности за възпитаване на внимание към звука предлага **българският фолклор**. Народните гатанки, броилките, песничките-речитативи, съпровождащи игрите, и особено скороговорките, се включват в работата, преследваща специфични дидактически цели по отношение на фонетичната култура на децата. И днес тези малки фолклорни творби доказват своята актуалност и ефективност. Както за създаването на някои фолклорни гатанки, така и за отгатването им, е необходимо активно внимание към звука. Шумът, който загатваният предмет издава при действие, може да е кодиран в гатанката: “От падина на падина току вика: талалей, талалей. – Звънец на добитък”; “Две циганки търъл-мъръл правят. – Чехлите”; “Пусни го във вода, а то вика: гръгуле. – Стомната”. Вслушването в звуковете на речта води до отговора, разбира се, ако преди това активно са слушани звуците в обкръжаващата среда: “Пишут насам – пишут натам се скри зад вратата. – Метлата”; “Стрино-вуйно Павловице, дай ми шеталото-петалото да пошетам – да попетам. Ситото”; “Аз го целувам, то ме къльне. – Бъклицата”.

Близки до тези задачи се постигат и с някои **съвременни произведения за деца**, каквито са например гатанките “с ключ” на Ас. Разцветни-

ков, на Ас. Босев, на Ат. Душков, на П. Панчев и др. Учениците откриват отговора в пропуснатата римувана дума:

*Той ни дава верен тон
и се казва к... (камертон)*

(А. Разцветников)

*... Този як и сух дългун
се казва б...! (бастун)*

(А. Разцветников)

*Кой на покрива самин
пуши и стои?... (комин)*

(Ас. Босев)

Своеобразна лингвистична задача с дидактическо предназначение е например следното стихотворение на Асен Босев:

*С "Б" отпред в гора раста
на прохладните места.*

*С "Л" ме готвят и ядат –
хайде, сладък им обяд!*

*С "Ч" съм тежко сечиво,
но не казвам ви какво.*

*Вещ една съм, а не три,
те кои са, разбери.*

*Малко ще подсказва тук –
всяка свършва в края с "УК"...*

(Ас. Босев)

Интересни и полезни са игрите с рими. Децата откриват пропуснатите римувани думи в стиховете. Съставят стихчета по дадени опорни рими. Възстановяват оригиналния римуван текст, като редактират чрез разместване, за да създадат отново римата и ритъма: "– Дядо Мраз, добър ден! Много си пременен днес! Само

скреж ти е брадата, лед – краката и ръцете."

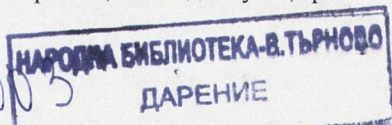
Вниманието се насочва и към художествената функция на звука. Скороговорките активизират усещането за звукопис. Анализира се и се изяснява значението на алитерациите и асонансите (повторенията на съгласни и гласни) в произведенията на българските писатели.

Не е трудно да се проверят промените в реалното състояние на слуховото и речевото внимание на обучаваните деца. Своеобразен тест за определяне на динамиката в качествата на вниманието (концентрация, устойчивост, обем, превключваемост, разпределяемост, избирателна насоченост, задълбоченост, съсредоточеност и др.) са отново игрите. При периодичното им провеждане се забелязва рязкото намаляване на грешките – учениците все по-дълго време не "изгарят", не отпадат.

Проучването на речевото поведение на децата в естествени условия също доказва повишаването на слуховото внимание. Промяната на перцептивните умения се изразява в инстинктивното вслушване в говора на околните, в засилената критичност към изговорните и правоговорните грешки – както чуждите, така и своите.

Активизирането на слуховото внимание към звуковите явления, натрупването на слухови възприятия, не само повишава критичността към речевите грешки, а и създава усет, кри-

6358/17
2005

терии за нормативните и естетически параметри на звукопроизвеждането и така в перспектива обуславя богатството на гласообразуването и правилността на артикулацията. Възпитаването на слуховото и речевото

внимание е основа за по-нататъшната работа за отстраняването на говорните недостатъци на учениците, за повишаване на произносителната култура.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Бельтюков, В. И.* Об усвоении детьми звуков речи. М., 1964.
2. *Данчева, Г.* Говорна техника. В. Търново, 2000.
3. *Зайков, Ил. и Зл. Асенова.* Две петлета се скарали – български народни игри за деца. С., 1981.
4. *Здравкова, Ст.* Методика на обучението по български език и литература в началните класове. С., 1992.
5. *Игры в логопедической работе с детьми.* под ред. В. И. Селиверстова, М., 1981.
6. *Пенчев, П., Зл. Павлов.* Упражнения по словесно-испълнителско изкуство. Благоевград, 1989.
7. *Практикум по дошкольной логопедии.* под ред. В. И. Селиверстова, М., 1988.
8. *Сотирова, Ел.* Техника на говора. С., 1983.
9. *Станиславски, К. С.* Работата на актьора над себе си. ч. I и II. С., 1981 и 1982.
10. *Тонов, А., Г. Данчева.* Забавна азбука. В. Търново, 1996.
11. *Учебни програми по български език и литература (четене) за I, II и III клас.* С., 1993.
12. *Tyne, P. J., M. Mitchell.* Total Stretching. Contemporary Books. Inc., Chicago, 1983.
13. *Wright, A., D. Betteridge, M. Buckby.* Games for Language Learning. Cambridge hand-books for language teachers, 1991.

ATTENTION AND SPEECH

GALIA DANTCHEVA

Summary

The article offers methods for activation of aural and speech attention of children, verified in continuous experimental work. The perceptive skills are improved and sense for the phonetic structure of the language is created through activities, where rationality and emotion are optimally combined.

The activation of aural attention for phonetic phenomena creates criteria for normative and aesthetical parameters of speech and determines the improvement of phonation and articulation.